

М.Т. Уксукбаева^{1*}, Х.А. Шимшек²,

М.У. Исаева¹, М.С. Саркулова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

*e-mail: uxukbayevamt@gmail.com

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ ЛАНДШАФТЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ТАС МҮСІНДЕРІ

Бұл мақалада Қазақстанның мәдени ландшафтында кездесетін әйел сипатындағы антропоморфтық тас мүсіндер ғылыми тұрғыда қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – көне және ортағасырлық дәуірлерде жасалған әйел тас мүсіндерінің семантикалық, тарихи және мәдени ерекшеліктерін анықтау. Авторлар көшпелі мәдениеттің қалыптасуы аясында бұл артефактілердің кеңістікте орналасуы мен атқаратын рөлін талдай отырып, олардың сакралды мәні мен әлеуметтік маңызын ашады.

Зерттеудің нысаны – Қазақстандағы антропоморфтық әйел бейнесіндегі тас мүсіндер. Зерттеу пәні – бұл мүсіндердің бейнелеу ерекшеліктері, кеңістіктегі орналасуы, тарихи контексте алатын орны.

Мақалада археологиялық және этнографиялық деректер негізінде әйел мүсіндерінің кең ауқымды тізілімі жасалған. Зерттеу әдіснамасы ретінде тарихи-салыстырмалы, археологиялық-типологиялық және мәдениеттанулық талдау тәсілдері қолданылды. Жұмыс нәтижесінде әйел тас мүсіндерінің ежелгі қазақ қоғамындағы ана культі, құнарлылық және әйелдің қасиетті мәртебесімен байланысы нақты дәлелдермен көрсетілді. Бұл зерттеу көшпелі қоғамдардың рухани дүниетанымын терең түсінуге мүмкіндік береді және қазақ мәдени мұрасын жүйелеуге маңызды үлес қосады. Авторлар ұсынған тізілім мен талдаулар әйел мүсіндерінің қазіргі зиярат ету тәжірибесіндегі орнын да айқындайды. Мақала нәтижелері этнография және мәдениеттану салаларындағы ғылыми-зерттеу және мұражайлық жұмыстарда практикалық қолданысқа ие.

Түйін сөздер: әйел тас мүсіндері, бәдіз, балбал, мәдени ландшафт, этнография.

M.T. Uxukbayeva^{1*}, Hacı Ahmet Şimşek²,

M.U. Issaeva¹, M.S. Sarkulova¹

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Kastamonu University, Kastamonu, Turkey

*e-mail: uxukbayevamt@gmail.com

Female stone sculptures in the cultural landscape of Kazakhstan

This article provides a scholarly examination of anthropomorphic stone statues with female features found in Kazakhstan's cultural landscape. The main objective of the study is to identify the semantic, historical, and cultural characteristics of female stone sculptures created during ancient and medieval periods. By analyzing the spatial distribution and function of these artifacts within the context of nomadic culture formation, the authors reveal their sacred meaning and social significance.

The object of this study is stone sculptures of anthropomorphic women in Kazakhstan. The subject of the research is the figurative features of these sculptures, their spatial arrangement, and their place in the historical context.

The article presents an extensive registry of female statues based on archaeological and ethnographic data. The research methodology includes historical-comparative, archaeological-typological, and cultural analysis approaches. The study offers concrete evidence of the connection between female stone statues and the cult of the mother, fertility, and the sacred status of women in ancient Kazakh society. This research enables a deeper understanding of the spiritual worldview of nomadic communities and contributes significantly to the systematization of Kazakh cultural heritage. The registry and analyses proposed by the authors also clarify the role of female statues in contemporary pilgrimage practices. The article's findings have practical applications in scientific research and museum work in the fields of ethnography and cultural studies.

Keywords: female stone statues, badiz, balbal, cultural landscape, ethnography.

М.Т. Уксукбаева^{1*}, Х.А. Шимшек²,
М.У. Исаева¹, М.С. Саркулова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Университет Кастамону, Кастамону, Турция

*e-mail: uxukbayevamt@gmail.com

Женские каменные изваяния в культурном ландшафте Казахстана

В данной статье научно рассматриваются антропоморфные каменные изваяния с женскими чертами, встречающиеся в культурном ландшафте Казахстана. Основная цель исследования – выявление семантических, исторических и культурных особенностей женских каменных статуй, созданных в древние и средневековые эпохи. Авторы, анализируя пространственное расположение и функции этих артефактов в контексте формирования кочевой культуры, раскрывают их сакральное значение и социальную значимость.

Объектом исследования являются каменные изваяния в образе антропоморфных женщин на территории Казахстана. Предметом исследования являются образные особенности этих изваяний, их пространственное расположение и место в историческом контексте.

В статье составлен обширный реестр женских скульптур на основе археологических и этнографических данных. В качестве методологии использованы историко-сравнительный, археолого-типологический и культурологический методы анализа. В результате работы представлены конкретные доказательства связи каменных женских изваяний с культом матери, плодородием и священным статусом женщины в древнем казахском обществе. Данное исследование позволяет глубже понять духовный мир кочевых сообществ и вносит важный вклад в систематизацию культурного наследия казахского народа. Представленные авторами реестр и аналитика также выявляют роль женских статуй в современных практиках паломничества. Результаты статьи находят практическое применение в научно-исследовательской и музейной деятельности в областях этнографии и культурологии.

Ключевые слова: женские каменные изваяния, бадиз, балбал, культурный ландшафт, этнография.

Кіріспе

Қазақстанның мәдени кеңістігіндегі археологиялық және этнографиялық ескерткіштердің маңызды бір тармағын тас мүсіндер, соның ішінде әйел бейнесіндегі мүсіндер құрайды. Бұл мүсіндер – көне және ортағасырлық дәуірлерден бүгінгі күнге дейін жеткен бірегей артефактілер. Тақырыптың таңдалуының негізі – әйел тас мүсіндері туралы жүйелі ғылыми зерттеулердің жеткіліксіздігі және олардың мәдени, діни, әлеуметтік мән-мағынасын тереңірек талдау қажеттілігі. Сонымен қатар соңғы онжылдықтарда табылған жаңа артефактілер мен оларды зиярат ету тәжірибесінің жаңғыруы бұл тақырыптың өзектілігін арттыра түседі.

Мәселенің өзектілігі әйел тас мүсіндерінің тек тарихи-мәдени ескерткіш ретінде ғана емес, сондай-ақ көшпелі қоғамдағы әйел бейнесі мен мәртебесінің көрінісі ретінде де маңызды екенін көрсетеді. Бұл зерттеу – археологиялық олжаларға, тарихи деректерге, этнографиялық және мәдениеттанулық зерттеулерге сүйене отырып, Қазақстанның қазіргі мәдени ландшафтындағы әйел тас мүсіндерінің рөлін анықтауға бағытталған.

Зерттеудің нысаны – Қазақстандағы антропоморфтық әйел бейнесіндегі тас мүсіндер. Зерттеу пәні – бұл мүсіндердің бейнелеу ерекшеліктері, кеңістіктегі орналасуы, тарихи контексте алатын орны. Зерттеудің мақсаты – әйел тас мүсіндерінің семантикасы мен мәдени маңызын талдап, олардың сакралды және символдық мәнін анықтау.

Қазақстандағы әйел тас мүсіндерінің тарихы аймақтың ежелгі көшпелі мәдениеттеріне терең тамыр жайған. Мұндай артефактілер көбінесе әлеуметтік мәртебенің көрсеткіштері және құнарлылықтың нышандары ретінде пайдаланылған. Бұл мүсіндер тек көркемдік өрнектер ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдени ландшафттағы маңызды белгілер ретінде де қызмет еткен, өз заманының қоғамдық құндылықтары мен сенімдерін бейнелеген. Бұл алғашқы қоғамдарда әйелдер көшпелі қауымдастықтардың өмір сүруі мен өркендеуі үшін өте маңызды болған құнарлылық пен молшылық ұғымдарымен тығыз байланысты маңызды рөлдерді атқарған.

Тас мүсіндердегі символикалық бейнелеуден басқа, әйелдер Қазақстанның мәдени құрылымының ажырамас бөлігі болып табылатын әртүрлі көшпелі рәсімдерде маңызды рөл атқарған.

Бұл рәсімдер көбінесе құнарлылық, егін жинау және қауымдастықтың бірлігі тақырыптарына негізделіп, әйелдердің қоғамдағы өмір мен сабақтастықтың сақтаушысы ретіндегі мәртебесін атап өтті. Үйлену тойлары, босану және маусымдық мерекелер сияқты маңызды оқиғалар кезінде әйелдер тек қатысушылар ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік байланыстар мен мәдени сәйкестікті нығайтатын бұл рәсімдерді ұйымдастыруда негізгі тұлғалар болды. Рәсімдер көбінесе әйел құдайларын немесе рухтарын шақыруды қамтыды, бұл әйел бейнелеріне құнарлылық пен тәрбиенің көрінісі ретінде құрмет көрсетуді баса көрсетті. Мұндай тәжірибелер әйелдердің көшпелі өмір салтын сақтаудағы маңызды рөлін атап өтті, өйткені олар дәстүрдің тасымалдаушысы және білім таратушысы ретінде қарастырылды, бұл олардың өмір сүруін мәдени ландшафтпен одан әрі байланыстырды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: Қазіргі заманғы дискурста гендерлік зерттеулер мен мәдени мұра тұрғысынан бұл мүсіндерге деген қызығушылық қайта жанданды. Бұл қайта жандану ғалымдарды бұл тарихи артефактілердің қазіргі заманғы қазақ бірегейлігі туралы пікірталастарға қалай үлес қосатынын зерттеуге итермелейді. Қоғам дамыған сайын, әйел тас мүсіндерін түсіндіру Қазақстанның мәдени шеңберіндегі гендерлік рөлдерді қабылдаудың өзгеруіне түсінік береді. Мұндай талқылаулар тарихи әңгімелердің қазіргі заманғы бірегейлікті қалай қалыптастыратынын түсіну және тарихи және қазіргі заманғы контексте әйелдердің рөлдері туралы үздіксіз диалогтарды қалыптастыру үшін өте маңызды.

Зерттеу өзектілігі: Осы қызығушылықтың артуына қарамастан, археологиялық зерттеулердегі олқылықтар мен әртүрлі академиялық салалардағы әртүрлі түсіндірулерге байланысты бұл мүсіндердің маңыздылығын толық түсінуде шектеулер бар. Соған қарамастан, тарихи контекстті де, қазіргі заманғы көзқарастарды да мойындау әйел тас мүсіндерін Қазақстанның мәдени ландшафтындағы негізгі элементтер ретінде түсінуімізді байытады.

Әдебиетке шолу

Мәдени антропология салаларында шетелдік ғалымдар тас мүсіндердің, соның ішінде әйел бейнелі антропоморфтық ескерткіштердің сакралды және әлеуметтік маңыздылығына ерекше назар аударған. Алтайдағы пазырық мәдениетінің қорғандарынан табылған әйел мүсіндері арқылы аналық культтің кең таралғанын дәлелдеген. Бұл зерттеулерде бейнелердің матриархалдық сипаттағы қоғамдағы ритуалдық рөлі сипатталған.

Сонымен қатар, Caroline Humphrey мен Моңғолия мен Орталық Азиядағы ритуалдық ландшафттар туралы еңбектерінде, тастан жасалған мүсіндердің кеңістікте орналасуы мен олардың сакралды сипатын қарастырады (Caroline Humphrey & David Sneath, 1999). Олар тас мүсіндердің рөлін «әлеуметтік жады мен билік қатынастарын нығайтатын құрал» ретінде талдайды.

Timothy Insoll археологиялық семиотика тұрғысынан мүсіндердің символдық мәнін зерттеп, оларды «киелі қатынас орнату құралдары» ретінде сипаттайды (Insoll. Oxford Handbook chapter). Сондай-ақ, әсіресе исламға дейінгі дәуірдегі бейнелі ескерткіштердің діни-салттық функциясын анықтауға ерекше назар аударады.

Ежелгі түркі мәдени кешенінің маңызды бөліктерінің бірі – Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде «бәдіз» деп аталатын тас мүсіндер. «Bet» сөзінің этимологиясы – «бет» дегенді білдіреді, «bed» – бет-әлпет, пішін, тұлға, дене деген мағынаға ие. Сәйкесінше, «бәдіз» сөзі ежелгі түркі тілінде адам немесе жануар бейнесінің тасқа қашалған нұсқасын білдірген. Ал «bediz urturtum» тіркесі адам немесе жануар бейнесіндегі тас мүсінді жасау және орнату мағынасын береді. Ежелгі түркі халықтарының VI-XIV ғасырларда жасалған антропоморфтық өнер туындылары Ұлы Дала кеңістігінде орналасқан.

Ежелгі түркі дәуіріндегі тас мүсіндерді орнату бойынша белгілі бір принциптер мен ережелер бар. Олар беделді қайтыс болған адамның құрметіне арналған және ритуалдық жерлеу рәсімдері өткізілетін жерлерге, әсіресе культтік-мемориалдық кешендер мен қоршаулардың шығыс жағына орналастырылған. Мұндай кешендер, әдетте, қоғамның қасиетті деп саналған аумақтарында – қорықтарда орналасқан. Сондай-ақ, ата-баба культіне табыну рәсімдерін өткізу, қайтыс болған адамның жанын көк Тәңірге табыстау және құрбандық шалу сияқты әрекеттерге арналған осындай ескерткіштер тұрғызу кезінде белгілі бір қатысушылар тобы стела тәрізді тастарды қатарлап орнатқан деген пікір бар. Мұндай тас тізбектер көне түркі тілінде «балбал» деп аталған, бұл сөз екі бірдей фонемадан тұрады – бал + бал (соғу, қағу, орнату) және «тік орнатылған ескерткіш тастар» деген

мағынаны білдіреді (Қазақтың этнографиялық категориялары, 2011)

Алайда археологиялық әдебиетте тас мүсіндердің семантикасын түсіндіруде әртүрлі пікірлер кездеседі. Л.Р. Кызласов Орхон-Енисей жазуларындағы ежелгі түркі тас мүсіндерін («тас кемпірлер») әлі күнге дейін балбалдармен шатастырылып келеді. Оның пікірінше, бұл қателіктің негізін Н.И. Веселовский қалап, кейін оны В.В. Бартольд қолдаған. Ал В.Л. Котвич өз еңбегінде балбалдар тек өңделмеген, қатар-қатар орнатылған тас бағаналар немесе тақталар болып табылады, олар жерлеу ескерткіштері жанында өлтірілген жаулардың санына қарай қойылған, бірақ адамдардың бейнесін көрсетпейді деп жазады. Алайда Л.Р. Кызласов жазба, эпиграфикалық және археологиялық деректерді, сондай-ақ этнографиялық мәліметтерді мұқият зерттегеннен кейін, ежелгі түркілер жасаған тас мүсіндер жерлеу рәсімдерімен тікелей байланысты екенін және олардың қайтыс болған батырларды бейнелейтінін дәлелдейді. Оның айтуынша, ежелгі түркілерде тасқа қашалған бейне қайтыс болған адамды оның ас беру рәсімінде алмастыру үшін жасалған, яғни бұл бейне марқұмның рухының бір бөлігін сақтау орны ретінде қызмет еткен. Осылайша, Л.Р. Кызласовтың пікірінше, балбал – бұл бейне емес, әсіресе, В.Л. Котвич айтқандай, жаудың мүсіні емес, жай ғана өлтірілген жауды білдіретін және ерекше формасы жоқ тас. Мұндай қарапайым балбал тастардың қатарлары археологтармен көптеген ежелгі түркі жерлеу ескерткіштерінде, соның ішінде Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштерінде тіркелген (Кызласов Л.Р., 1969)

В.В. Радлов балбал сөзін «марқұмға арналған тас ескерткіш» деп түсіндірген. Зерттеуші бұл ұғымды «кәдімгі тас баған» және «адам бейнесіндегі мүсін» ретінде қарастырған. Және олардың барлығын балбалдар деп атаған (Радлов В.В., 1897).

С.Г. Кляшторный көне түркі ескерткіштерінде «бәдіз» терминін кең мағынада қолданады және «балбал» ұғымын оған қарағанда тар мағынада деп санайды: «...руникалық мәтіндерде «бәдіз» термині жерлеу рәсіміне арналған немесе сол рәсімдермен байланысты адамдардың мүсіндік бейнесін білдіреді» (Кляшторный С.Г., 1974).

С.Г. Кляшторныйдың пікірін қазіргі заманғы мәдениеттанушы З. Наурызбай да қолдайды. Ол «балбал» сөзін кең тараған қате ұғым деп санайды. «Біз барлығымыз тас мүсіндерді «балбал»

деп атаймыз, бірақ шын мәнінде олар «сынтас» немесе «бәдіз» деп аталады. Балбалдар – бұл жеңілген жаулардың құрметіне қойылған шағын бағаналар. Балбал сөзі соншалықты кең тараған, тіпті Википедияда оны адамның тас бейнесі деп көрсеткен. Алайда, Ә. Марғұлан тас мүсіндерді «бәдіз» деп атаған, ал оларды жасаушыларды «бәдізші» деп атаған», – дейді З. Наурызбай.

А.Х. Марғұлан өз еңбектерінде Сарыарқадағы монументалды ескерткіш-меңгірлер туралы маңызды ғылыми зерттеулер ұсынған. Ол «Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер» атты кітабында тас мүсіндерді көне түркілердің діни-дәстүрлік кешені ретінде сипаттайды. Бұл кешен арнайы мавзолейден, қорғаннан, тұғырдан, тақадан, стелладан және антропоморфтық тас фигуралардан тұрады. Мұндай кешендердің көпшілігі билеушілерге немесе танымал ханзадаларға: қағандарға, тегіндерге, тархандарға, тудундарға арналған. Қарапайым халық та өздері үшін тас мүсіндер жасаған (Марғұлан А.Х., 2003).

Исламның таралуынан кейін X ғасырдан бастап Орта Азия мемлекеттерінде тас мүсіндер жасау дәстүрі біртіндеп жоғала бастады, себебі ислам адамдар мен жануарларды бейнелеуге тыйым салды. XIII-XIV ғасырлардан бастап тас мүсіндердің орнына араб жазулары мен айдың бейнесі түсірілген құлпытастар мен қойтастар пайда бола бастады, ай исламның символы ретінде қолданылды. Ғалымдардың пікірінше, адамның бейнесін көрсететін соңғы балбалдар XII ғасырға жатады.

Жалпы қабылданған пікір бойынша, тас мүсіндер ересектерге арналған және олардың жынысына қарай ерлер мен әйелдер болып бөлінеді. Белгілі болғандай, түркі тас мүсіндері, негізінен, ер жауынгерлерге арналған.

Ғылыми әдебиетте дала аймағында әйел бейнесін бейнелеу дәстүрінің тамыры қола дәуіріне дейін созылатыны туралы пікірлер айтылған. С.Г. Кляшторныйдың айтуынша, археологиялық деректерге сүйенсек, Күлтегін мемориалдық кешенінде қағанның мүсінінің жанында оның жұбайының да бейнесі болған (Кляшторный С.Г., 1974).

Қазіргі уақытта сақталмаған, бірақ Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу кесенесінің жанында болған тас мүсіндердің зерттелу тарихына ерекше назар аударған жөн. Бұл ескерткіш Абай облысындағы Тансық ауылына жақын жерде орналасқан. Кесене ішінде төрт тас мүсін болған, олардың үшеуі әйелдерді бейнелеген. Бұл мүсіндерді алғаш рет Ш. Уәлиханов (Уәлиханов

Ш., 1984) және А. Левшин сипаттаған. IX-XI ғасырларда салынған бұл кесене XIX ғасырда да қазақтар үшін қасиетті орын ретінде танылған.

Ә. Марғұлан өзінің мақаласында Ұлытау тауының етегіндегі Тоғызбай көлінде табылған бір мүсін туралы жазған. Ғалымның сипаттамасына сәйкес мүсін «... өте шығыңқы және айқын бейнеленген кеудесі бар жалаңаш әйел бейнесін» көрсеткен. Бұл мүсін зақымдалған, тек беттің жазық фрагменті бар басының төменгі бөлігі ғана сақталған. Тоғызбай көліндегі екінші мүсін, Ә. Марғұланның айтуынша, бетінде ерекше бөлшектері жоқ, құлағында сырғасы, басында шағын дөңгелек қалпақшасы және иықтары дөңгелектенген әйел бейнесін көрсеткен.

Сонымен қатар, әйел мүсіндеріндегі бас киімдердің түрлерін талдай отырып, академик Ә.Х. Марғұлан бұл бас киімдер көшпелі дала халықтарының дәстүрлі қоғамындағы әлеуметтік және жас ерекшеліктерін көрсетеді деп есептеген. Ол Ұлытаудың маңындағы Жекешат аңғарында қыз бейнесінде жасалған бір тас мүсінді сипаттаған: «Қыздың бейнесі, басында саукеде пішіндес бас киімі бар, қызғылт-қоңыр құмтастан қашалған». Орталық Қазақстандағы тас мүсіндер арасында «күндік» бас киіміндегі әйелдердің фигуралары жиі кездеседі. Ғалымның айтуынша, бұл бас киімді көбінесе жасы үлкен әйелдер киген, ол сәл бүктелген тюрбан тәрізді болған.

Ә. Марғұлан Қазақстандағы әйел тас мүсіндерін бірнеше топқа бөлген: «қыз-тас» (бас киімсіз жас қыздардың бейнесі), «келіншек-тас» (саукеде тәрізді бас киімдегі жас әйелдер), «тас-кемпір» (қарт әйелдердің мүсіндері). Ғалымның пікірінше, кемпір мүсіні тұрған жерде кейде оның жанында бақташының бейнесі де кездеседі. Бұл екі фигураның айырмашылығы – олар қолдарын кеудеге қойып, кіндік тұсында сопақша ыдыс ұстап тұрғаны. Ә. Марғұлан бұл жұмбақ мүсіндер үй жануарларымен тығыз байланысты болған деп есептейді. Мұндай әйел тас мүсіндерінде тұрмыстық заттардың бейнелері әрдайым кездеспейді, бірақ оларды бас киімдері, әшекейлері, кеуде ерекшеліктері және басқа да белгілері арқылы тануға болады (Марғұлан А.Х., 2003).

Тас мүсіндер отырықшы, тік тұрған және жартылай отырған қалыптарына қарай топтастырылады. Г.А. Федоров-Давыдов тік тұрған әйел мүсіндері соғыста күйеуінен айырылған әйелдерді бейнелейді деп болжайды. Ал отырған

әйел мүсіндері, керісінше, соғыста күйеуі аман қалған әйелдерді бейнелейді деген пікір бар (Федоров-Давыдов Г.А., 1976).

Я.А. Шер әйелдердің тас мүсіндері ерлер мүсіндерінен айырмашылығы, олардың екі қолында ыдыс ұстап тұрғаны және әйел кеудесінің бейнеленуімен ерекшеленетінін атап өтеді. Мұндай мүсіндер, әдетте, қорғандарға орнатылған. Қазақстан музейлеріндегі мүсіндер коллекциясын зерттей отырып, Я. Шер Семей, Өскемен және Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейлерінде құстар бейнеленген әйел мүсіндерінің сақталғанын байқаған (Шер Я.А., 1966). К.Байбосынов Жамбыл облысының Шу ауданында орналасқан екі мүсінде сол қолда құстар, ал оң қолда ыдыс бейнеленгенін атап өткен (Байбосынов К., 1996).

Жетісу мүсіндері арасында С.М. Ақынжанов (Ахинжанов С.М., 1978) пен Л.Н. Ермоленко (Ермоленко Л.Н., 1995) зерттеген мүсіндердің ішінде үшмүйізді бас киім киген көне түркі әйел мүсіндерінің шағын тобы бар. Көпшілік мұндай мүсіндердегі үшмүйізді бас киім тәжге ұқсайды және олар «Ұмай-ана» құдайын бейнелейді деген пікірде. Түркі мифологиясында Ұмай құнарлылық пен өнімділіктің символы болып саналады, сондай-ақ ол балалар мен жас тіршілік иелерінің қорғаушысы ретінде көрінеді. Бұл типтегі мүсіндердің құлақтарында сырғалары болады және кейде қолында тостаған ұстап бейнеленеді.

Алайда мұндай мүсіндердің тек әйелдерге тән екендігімен барлық зерттеушілер келісе бермейді. Мысалы, А. Досымбаева бұл мүсіндердің кейбірі ер адамдарды бейнелеуі мүмкін деп санайды. Ал үшмүйізді бас киім бейнеленген мүсін діни ритуалдарды атқаратын адам немесе бақсы болған деген болжам айтады (Досымбаева А.М., 2012).

А.А. Әбішеваның айтуынша, түркі дәуіріндегі әйел мүсіндері киімнің ұсақ бөлшектерін мұқият бейнелеуімен және контур сызықтарының дөңгелектенген әрі жұмсақ жалғасуымен ерекшеленеді (Абишева А.А., 2022). А. Досымбаева Оңтүстік Қазақстандағы Мерке қасиетті жерінде әйелдердің тас мүсіндерін зерттей отырып, олардың негізгі атрибуттарының бірі ретінде көкірек әшекейлерін атап өткен. Көкірек әшекейлері – гривналар (тиындар), көптеген мүсіндерде сопақша, рельефті сызықтармен бір немесе екі қатар етіп бейнеленген. Гривна (тиындар) түріндегі әшекейлер көбінесе кеудесі анық көрсетілген әйел мүсіндерінде кездеседі, яғни кеуденің

белгісі ретінде дөңгелек, жұп шығыңқы пішінде жасалған.

Жоғарыда аталған зерттеулер әйел тас мүсіндерінің тек көркемдік нысан ғана емес, сонымен қатар діни-мифологиялық және әлеуметтік қатынастардың көрінісі ретінде танылатынын айғақтайды. Дегенмен, Қазақстан аумағындағы нақты археологиялық нысандарға қатысты бұл еңбектерде деректер аз, бұл мәселені тереңірек зерттеуге жол ашады.

Осы орайда, біздің зерттеуіміз Қазақстандағы әйел тас мүсіндерін кеңінен сипаттап, оларды мәдени ландшафттағы ролі мен функциясы тұрғысынан талдай отырып, жоғарыда аталған шетелдік жұмыстарды толықтырады. Әсіресе, қазіргі зиярат ету практикасындағы рөлін көрсету – бұрын ескерілмеген аспектілердің бірі.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу кезінде тарихи, мәдени талдау және типологиялық жіктеу әдістері қолданылды. Қазақстанда табылған белгілі әйел тас артефактілерінің тізімі жасалды.

Мәдени талдау әдісі арқылы бұл мүсіндердің сакралды мәні, олардың пайда болуы мен кеңістікте орналасу ерекшеліктері анықталды.

Мақалада алдымен «балбал», «бәдіз», «қызтас», «кемпіртас», «сынтас» және т.б. терминдерді талдау мақсатында әдеби деректер, соның ішінде ғылыми мақалалар, кітаптар, энциклопедиялар мен зерттеулер қарастырылады. Қазақстанның қазіргі мәдени ландшафтында сақталған әйел тас мүсіндеріне қатысты археологиялық олжаларды зерттеу маңызды элемент болып табылады. Көшпелі мәдениет генезисінің контекстінде антропоморфтық мүсіндердің пайда болуы және кеңістікте орналасу ерекшеліктері талданады. Бұл зерттеу нысандары жайлы негізгі ақпаратты жинауға және олардың сакралдығының негізгі қырларын айқындауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, археологиялық және этнографиялық зерттеулер негізінде Қазақстан аумағында кездесетін әйел тас мүсіндерінің тізілімі құрастырылады. Тізілімде әйел бейнесінің қысқаша сипаттамасы беріліп, орналасқан нысандарды жүйеленеді. Сондай-ақ тізілімде отандық археологтар мен этнографтардың, мысалы, А. Марғұлан, А. Досымбаева және басқа зерттеушілердің материалдарына сілтеме жасалатын болады.

Нәтижелер

Қазақстандағы тас мүсіннің бастауы алғашқы көшпелі қоғамдардың мәдени тәжірибесіне терең енеді. Олар практикалық және рухани функцияларды атқаратын мүсіндер жасады. Әсіресе, әйел бейнелері құнарлылық пен қорғауды білдіретін маңызды нысандар ретінде пайда болды. Бұл алғашқы мүсіндер табиғи әлеммен және осы қауымдастықтардағы әйелдердің тәрбиеші ретіндегі рөлін баса көрсететін қоғамдық құндылықтармен тығыз байланысты көрсетеді (Westerdahl Christer, 2013/2012). Бұл контексте әйелдердің бейнеленуі көшпелі тайпалардың өмір сүруі мен өркендеуі үшін маңызды болып табылатын тіршілік күштеріне деген құрметті көрсетеді.

Қазіргі Қазақстанда әйел тас мүсіндерге деген қызығушылық қайта жанданды. Қазіргі заманғы суретшілер тарихи мотивтерді қазіргі қоғамдық мәселелер мен мәдени ерекшелікпен үндесетін инновациялық әдістер арқылы қайта түсіндіреді. Бұл жаңғыру заманауи көркемдік өрнектерді қабылдай отырып, тарихи тамырлармен қайта байланыс орнатуға ықпал етеді, бұл дәстүрлі тақырыптарды бүгінгі динамикалық мәдени ландшафтта қалай қайта елестетуге болатынын көрсетеді (Beth Keough S., 2013).

Бұл мүсіндердің орналасуы мен масштабы олардың ата-бабаларға табынушылық тәжірибелеріндегі маңыздылығын одан әрі көрсетеді. Ландшафтта стратегиялық тұрғыдан орналас-тырылған бұл фигуралар тек көркемдік өрнектер ғана емес, олар қазіргі ұрпақтарды ата-бабаларымен байланыстыратын қастерлі белгілер ретінде қызмет етеді. Бұл орналасу әйел ата-бабалардың шежіре мен мұраның қамқоршысы ретінде әрекет ететініне деген сенімді білдіреді (Лозинский Р., 2020). Осылайша отбасылық байланыстар мен ұжымдық сәйкестікті нығайтады. Мұндай символикалық түсіндірмелер қоғамдардың материалдық мәдениет арқылы ата-бабаларын қалай құрметтейтіні туралы кең антропологиялық түсініктерге сәйкес келеді.

Сонымен қатар бұл мүсіндерге енгізілген көркемдік бөлшектер көбінесе жергілікті флора мен фаунаны қамтиды. Бұл әйелдер мен табиғат арасындағы ішкі байланысты көрсетеді. Бұл интеграция мәдени ландшафттағы үйлесімділікті баса көрсетеді (Ruiz-Jaramillo et al., 2023). Су-

ретшілер қоршаған орта элементтерін осы көріністерге біріктіру арқылы әйелдік экологиялық тепе-теңдікпен тығыз байланысты тұтас дүниетанымды жеткізеді.

Әйел бейнесінің осы ерекшелігі зерттеушілердің назарын аударған. Олардың пікірінше, бұл ерекшелік аналық тәңірге немесе әйел құдайға табынумен байланысты болуы мүмкін, ал мұндай мүсіндер сол құрметтің белгісі ретінде жасалған.

А. Досымбаева Сандық қорғанында кимешек тәрізді бас киім киген және шығысқа қаратып орнатылған қарт әйелдің тас мүсінін сипаттаған. Әйелдің әлеуметтік мәртебесі гривна (тиын), көкірек әшекейлері және шекелік әшекейлер сияқты зергерлік бұйымдармен көрсетілген.

Мерке қасиетті орнындағы барлық мүсіндерде әйелдердің жас ерекшелігі мен әлеуметтік

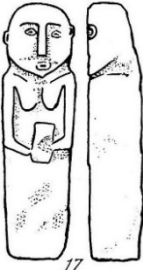
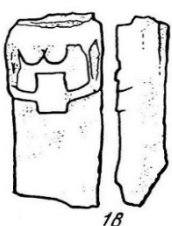
мәртебесіне қарай әртүрлі бас киімдер бейнеленген: саукеде тәрізді үшкір бас киімдер, кимешек, тақия және шалым түріндегі бас киімдер дәстүрлі түркі әйелдерінің гардеробында кездеседі (Федоров-Давыдов Г.А., 1976).

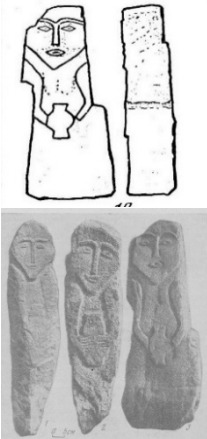
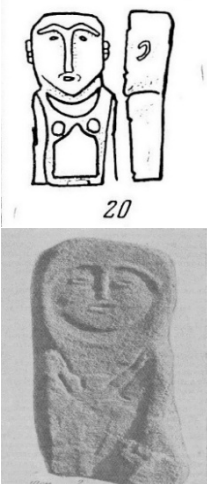
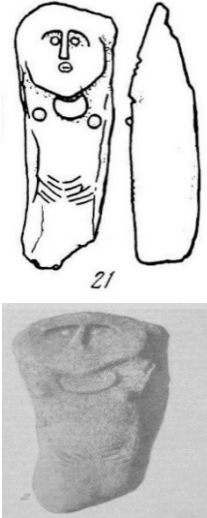
Сонымен бірге, түркі қоғамында ерекше мәртебеге ие болған және жоғары әлеуметтік орын алған көрнекті тұлғаларға арналған әйел мүсіндерінің басқа бір түріне де назар аударған жөн. Бұл мүсіндер керемет ескерткіштер қатарына жатады және олардың ерекше маңызы бар.

Осы мақалада жүргізілген зерттеу негізінде Қазақстан аумағындағы әйел тас мүсіндерінің тізілімі жасалды. Тізілімге мүсіндердің атауы, орналасқан жері туралы мәліметтер және мұрағат деректері мен жарияланымдардан алынған қысқаша сипаттамалар енгізілді:

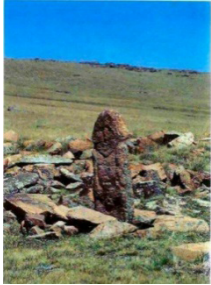
1-кесте – Қазақстандағы әйел тас мүсіндерінің тізілімі

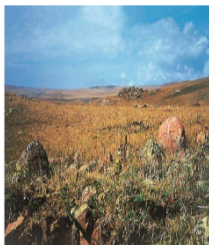
№	Атауы	Орналасқан жері	Қысқаша сипаттама	Дереккөзге сілтемелер
1	Қозы Көрпеш және Баян Сұлу кесенесіндегі тас мүсіндер. 	Абай облысының Таңсық ауылынан табылды. Қазіргі уақытта жоғалды.	1856 жылы Ш. Уәлихановтың қаламмен салған суреті.	Ш.Ш. Уәлиханов. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазақ Совет энциклопедиясының Бас редакциясы, 1984. – 430 б.
2	«Атасу аруы» антропоморфтық тас мүсіні (бұғы тасы?) 	Ақсай алқабы, Атасу өз., Жаңарқа ауданы, Қарағанды обл.	Сурет жалпы еуразиялық типтегі «бұғытастар» тобына жататын Ақсай 1 менгирлеріндегі тас бағандардың бірін бейнелейді. Бұл – дөрекі өңделген, биік, төртқырлы бағандар, адам бетінің сұлбасын сәл ғана белгілеумен ерекшеленеді.	А.Х. Марғұлан. Шығармалар. 4 Том. – Алматы: Алатау, 2007. – 280 б.

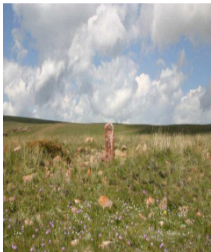
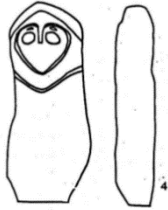
№	Атауы	Орналасқан жері	Қысқаша сипаттама	Дереккөзге сілтемелер
3	Әйелдің бейнесіндегі Созақ тас мүсіні.	Түркістан облысы, Созақ кентінің маңында	Төртбұрышты, үсті тегіс бас киімнің алдыңғы бетінде үш ұшына қарай жіңішке ретін фигуралар салынған. Бұл ерекшелік оны әйелдер киімдеріне тән «үш мүйізді» бас киімдер қатарына жатқызуға мүмкіндік береді. Кең жеңді кафтанның үстінен қысқа, жағасы ашық «мантияның» сұлбасы анық көрінеді, мойнында алқа бейнеленген. Қолдары бел деңгейінде, шынтақтан тік бүгіліп тұр. Оң қолы сол қолына қарағанда сәл жоғары орналасқан, онда ұзын аяқшасы бар кубок бейнеленген, ал сол қолы ашық күйінде бейнеленген. Құлағында сопақша салпыншақтары бар сырғалар көрсетілген. Бұл мүсінді Ұмай ана культімен байланысты діни рәсімдерді атқарған әйел бейнесі ретінде қарастырады.	Чариков А. Новые находки средневековых изваяний в Казахстане // Советская археология. – №3. – 1989. – С.184-192.
4	Әйел тас мүсіні 17 	Қордай ауданы Жайсан шатқалы	Монолиттен жасалған мүсіннің басы иық пен иек арқылы айқын бөлектелген. Құлақтары доға тәрізді шығыңқы бедерлермен көрсетілген. Көздері миндалинді пішінді шығыңқылармен бейнеленіп, олардың ортасында көздің қарашағын білдіретін бойлық жүлгелер салынған. Аузы сәл шығыңқы сопақша еріндермен шектелген көлденең жүлге түрінде көрсетілген. «Қастары жоқ» маңдайдан төмен қарай рельефті мұрын түсіп, ол төмен қарай біртіндеп кеңейеді. Төмен салбыраған кеудесі жартылай сопақша екі бедермен белгіленген. Қолдары төмен түсірілген, қолдарында түбі тегіс, қабырғалары түзу шыны тәрізді ыдыс бейнеленген.	Чариков А. Новая серия каменных статуй из Семиречья // Средневековые древности евразийских степей. – М.: 1980. – С. 213-234.
5	Әйел тас мүсіні 18 	Қордай ауданы Жайсан шатқалы	Мүсін Жайсан жерінде, Қордай ауданының аумағында табылған. Басы сындырып алынған және жоғалған. Қол аймағы да қатты зақымдалған. Кеудесі екі жартылай сопақша бедермен көрсетілген. Қолдары төмен түсірілген, қолдарында түбі тегіс, жиегі сәл иілген шыны тәрізді ыдыс бейнеленген.	Чариков А. Новая серия каменных статуй из Семиречья // Средневековые древности евразийских степей. – М.: 1980. – С. 213-234.

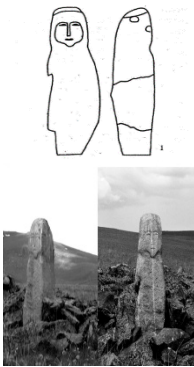
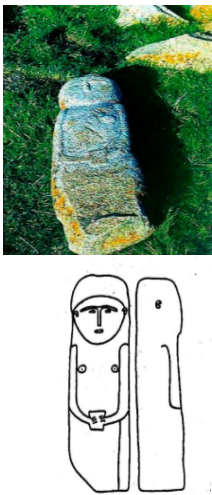
№	Атауы	Орналасқан жері	Қысқаша сипаттама	Дереккөзге сілтемелер
6	Әйел тас мүсіні 19 	Қордай ауданы Ой-Жайлау шатқалы	Басының жоғарғы оң жағы зақымданып, оң қолының біраз бөлігі бойлық жарылу нәтижесінде сынған. Алдыңғы жағы тегістелген. Жанынан дөңгелек қималы құралмен соққы іздері байқалады. Жазық басы шығыңқы, үшкір иек арқылы ерекшеленген. Доғаша қастары мен мұрны біртұтас рельеф түрінде берілген. Көздері мен аузы сопақша (шамамен ромб тәрізді) және қарашығы бойлық жырамен көрсетілген. Төмен түсірілген саусақсыз қолдарында тік мойны, шар тәрізді денесі және биік түбі бар ыдыс бейнеленген.	Чариков А. Новая серия каменных статуй из Семиречья // Средневековые древности евразийских степей. – М.: 1980. – С. 213-234.
7	Әйел тас мүсіні 20 	Мерке ауданы	Төменгі бөлігі сынып, жоғалған. Жазық басы монолиттен шығыңқы иықтар мен иек арқылы ерекшеленген. Құлақтары жартылай дөңгелек пішінде көрсетілген. Иілген қастары мен мұрны біртұтас рельеф түрінде берілген. Көздері қиғаш қойылған (сыртқы бұрыштары төмен қараған) сопақша ойықтармен бейнеленген. Аузы көлденең жыра арқылы белгіленген. Мойын тұсында кең алқа (?) бейнеленген, ал оның сәл төменінде – дөңгелектенген жазық дөңестіктер түріндегі кеуде көрсетілген. Төмен түсірілген қолдарында монолиттің сақталмаған бөлігінде қалған ыдыс ернеуінің контуры көрінеді.	Чариков А. Новая серия каменных статуй из Семиречья // Средневековые древности евразийских степей. – М.: 1980. – С. 213-234.
8	Әйел тас мүсіні 21 	Луговой ауданының Шұңқыр шатқалы	Дөңгелек, еңістелген беткейлі басы шығыңқы иегі арқылы ғана ерекшеленген. Көздері екі шағын дөңес нүкте түрінде, мұрны «қассыз» маңдайдан басталатын жолақ тәрізді рельефпен бейнеленген, ал аузы жіңішке бойлық сызық арқылы бөлінген дөңес сопақша пішінде көрсетілген. Иектің астында терең тостаған (немесе тиын секілді) бейнеленген, одан төменірек – дөңгелек конус тәрізді шығыңқы пішінде кеуде көрсетілген. Қалың саусақты төмен түсірілген қолдарында тағы бір аласа тостағанның анық емес контурлары байқалады.	Чариков А. Новая серия каменных статуй из Семиречья // Средневековые древности евразийских степей. – М.: 1980. – С. 213-234.

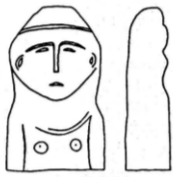
№	Атауы	Орналасқан жері	Қысқаша сипаттама	Дереккөзге сілтемелер
9	Спасск зауытының жанынан табылған жалғыз әйел тас мүсіні	Караганды облысы Абай ауданы	Кеудесіне айқастырылған қолдары және жаулық тәрізді қазақтың әйелдер бас киімі бар әйел мүсіні.	Семенов Л.Ф. Материалы к характеристике памятников материальной культуры Акмолинского округа – Кызыл-Орда: Казиздат, 1930. – С. 11.
10	Жұптасқан тас мүсіндері (ер мен әйел)	Ақмола облысы Ақкөл ауданы	Әйел мүсіні қолында тостаған ұстап тұр. Ер адам бейнеленген екінші мүсінде анық көрінетін көздері мен мұрты бейнеленген.	Семенов Л.Ф. Материалы к характеристике памятников материальной культуры Акмолинского округа – Кызыл-Орда: Казиздат, 1930. – С. 11.
11	Әйел тас мүсіні 	Ш-Қазақстан, Өскемен қаласының облыстық тарихи-өлкетану мұражайы	Бет пішіні әйелге тән ерекшеліктермен көрсетілген. Қастары доға тәрізді, мұрын сызығымен жалғасқан. Бет сүйектері дөңгелек шығыңқы түрінде белгіленген. Еріндері анық бейнеленген. Басы мен денесі арасындағы айырмашылық тұлға пішінін көрсететін шартты ойық арқылы бөлінген. Кеуде екі дөңгелек шығыңқылық түрінде бейнеленген. Қолдары егжей-тегжейлі көрсетілмеген, тек қолдардың жалпы нобайы байқалады.	З. Самашев және басқалар. Шығыс Қазақстанның монументалды өнер ескерткіштері (ежелгі және орта ғасырлар). – Алматы: Археология, 2010. – 216 б.
12	Ақтас 1. Әйелдер тас мүсіні бар қорған 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Қорғанның үстінде тонаушылар қалдырған шұңқыр бар. Қорғанның шығыс жағында, үйінді маңында тас мүсін тұрған. Бұл әйел бейнесін беретін, стела тәріздес мүсін барельеф техникасында орындалған. Онда бас киім, бет әлпеті, сопақша қастары, тік мұрын сызығына өтетін ерекшеліктері анық көрсетілген.	Батыс Түркі қағанаты. Атлас / авторлар ұжымы / А. Досымбаева, М. Жолдасбеков. – Астана, 2013. – 848 б.
13	Қораласазы 2. Екі мүсіні бар қорған 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Әйел бейнесіндегі мүсін қорғанның үйіндісі жанында, оңтүстік-шығыс жағында орналасқан. Үйіндінің ортасында басқа бір мүсін тұр. Әйел бейнесіндегі мүсін ерекше шеберлікпен орындалған: бас киімі, бет әлпеті, құлақ, қас, көз, мұрын, бет сүйектері және тұлғаның сопақша пішіні, сондай-ақ қос қатарлы кеуде әшекейлері, кеуде және жартылай бүгіліп, ыдыс ұстап тұрған саусақтар секілді ұсақ бөлшектер мұқият бейнеленген. Екінші мүсін стела тәрізді болып келеді, онда тек бас және бет әлпеті егжей-тегжейлі өңделген.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.

№	Атауы	Орналасқан жері	Қысқаша сипаттама	Дереккөзге сілтемелер
14	Жалаңаш Жартасы 1/2. Ерлер мен әйелдер тас мүсіндері бар қорған 1. 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Қорғандар тас үйінділерден тұрады. Әр қорғанға тас мүсіндер қойылған. Бірінші қорғанда мүсіннің басы, денесі, бел деңгейінде тостаған ұстаған қолдары анық егжей-тегжейлі бейнеленген. Сопақша қас сызығы тік мұрынға тегіс ауысып, бет сүйектері, көздері мен аузы айқын көрсетілген. Екінші қорғанда ортасында ер мен әйел бейнелері бар. Мүсіндер бір-біріне бетпе-бет қараған: ер мүсіні оңтүстік-шығысқа, әйел мүсіні солтүстік-батысқа бағытталған. Барельеф техникасында орындалған бұл стела тәрізді мүсіндерде ер адамның бет сүйектері мен сына тәрізді сақалы, ал әйел мүсінінде бас киімі ерекшеленеді.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.
15	Сұлусай 3. Бір еркек және екі әйел тас мүсіні бар қорған 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Қорғандардың үстінде тонаушылардың қалдырған шұңқырлары бар. Қорғанның жанында үш мүсін орналасқан: біреуі ер адам, екеуі әйел бейнесінде. Әйел мүсіндерінің бірінде алқа мен кеуде бейнеленген. Бел деңгейінде, қолында жалпақ түпті ыдыс көрсетілген. Бет әлпеті дәстүрлі мәнерде орындалған. Екінші әйел мүсіні де ұқсас стильде орындалып, ұқсас ыдыс формасымен бейнеленген. Көз ойықтары нақты өңделмеген.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.
16	Сұлусай 4. Әйелдер тас мүсіні бар қорған	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Мола орны ретсіз орналасқан 6 қорғаннан тұрады. Қорғанның жанында бастапқы орнынан жылжытылған әйел мүсіні орналасқан. Қорған ортасында тонаушылардың қалдырған шұңқыр іздері байқалады. Мүсін стела тәрізді, барельеф техникасында орындалған. Бет әлпеті айқын бейнеленген: қастары мен мұрны біртұтас контурмен берілген. Басы терең ойық арқылы мойыннан бөлінген. Көздері мен еріндері миндал тәрізді ойықтармен көрсетілген.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.

№	Атауы	Орналасқан жері	Қысқаша сипаттама	Дереккөзге сілтемелер
17	Сұлусай 5. Әйелдер тас мүсіні бар қорған 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Қорғандар бір-біріне жақын орналасқан тас үйінділерден тұрады. Қорғанның ортасында солтүстік-батысқа қараған әйел тас мүсіні орнатылған. Мүсіннің басы мен бет әлпеті егжей-тегжейлі бейнеленген.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.
18	Шөлсай 1. Әйелдер тас мүсіні бар қорған 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Үйіндінің ортасында шұңқырдың ізі байқалады. Қорған маңында бастапқы орнынан жылжытылған әйел мүсіні орналасқан. Басында бас киімі бар, көздері миндал пішінді, қастарының сопақ сызығы ұзынша тік мұрынға өтеді, ал еріндері анық көрсетілген. Жанынан құлақ ойықтары көрінеді. Мойын деңгейінде алқа бейнеленген, ал кеуде дөңгелек шығыңқы түрінде көрсетілген. Бел деңгейінде, жартылай бүгілген қолдарында жалпақ түпті, текше тәрізді ыдыс бейнеленген.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.
19	Шөлсай 2. Әйелдер тас мүсіні бар қорған 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Қорғанның шығыс жағында, үйіндінің түбінде әйел мүсіні орналасқан, мүмкін, бастапқы орнынан жылжытылған. Мерке киелі орнының монументалды өнеріне тән стильде жасалған. Мүсіннің денесі, басы, бел деңгейінде ыдыс ұстаған қолдары егжей-тегжейлі бейнеленген. Бет әлпетінің ерекшеліктері, қастарының сызығы тік мұрынға тегіс ауысады, көздері мен еріндері ойықтармен көрсетілген. Кеуде тұсында дөңгелек пішінді белгі бейнеленген.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.
20	Шөлсай 3. Ерлер мен әйелдер тас мүсіндері бар қорған. 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Үйіндінің ортасына екі мүсін орнатылған. Үйіндінің бетінде тек мүсіндердің бастары ғана көрініп тұрған. Мүсіндер жартылай бұрылып, бір-біріне қараған: ер адамның мүсіні оңтүстік-шығысқа, әйел адамның мүсіні солтүстік-батысқа бағытталған. Әйел мүсінін мүк басып, бет әлпетінің контурлары анық көрінбеген.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.

№	Атауы	Орналасқан жері	Қысқаша сипаттама	Дереккөзге сілтемелер
21	Сүйіндік 1. Екі әйел тас мүсіні бар қорған. 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Тас мүсіндер біртұтас иконографиялық стильде орындалған. Ежелгі мүсінші жеке бет ерекшеліктерін сақтай отырып, әйелдің жалпы бейнесін берген: қастары сопақша контурда, ұзынша мұрынға өтеді, көздері миндал пішінінде, еріндері сызықпен белгіленген. Барлық тас мүсіндерге тән ортақ белгі – кеудедегі рельефті алқалар мен дөңгелек шығыңқы түрінде көрсетілген әйел кеудесі. Мүсіндердің тағы бір ерекшелігі – бел деңгейінде бүгіле ұстаған қолдарында бейнеленген кубок тәрізді ыдыстар.	А. Досымбаева Мерке-Жетісу түріктерінің киелі жері. – Тараз, 2002. – 108 б.
22	Сүйіндік 2. Екі әйел тас мүсіндері бар қорған.	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Қорғанның ортасындағы шұңқырда екі гранит мүсіні жатқан. Мүсіннің басы үйіндінің тастары арасынан табылып, мүсіннің өзі зақымдалған. Екінші мүсін жақсы сақталған. Бет әлпеті, тік мұрны анық бейнеленген. Бел деңгейінде бүгіліп тұрған қолдары кубок тәрізді ыдысты ұстап тұр. Екі мүсінге тән ортақ иконографиялық белгі – бел деңгейінде орналасқан бірдей типтегі ыдыстар.	А. Досымбаева Мерке-Жетісу түріктерінің киелі жері. – Тараз, 2002. – 108 б.
23	Сандық 1. Әйелдер тас мүсіні бар қорған. 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Алты тас үйіндіден тұратын қорым. Ірі қорғанның шұңқырынан тонау іздері байқалады, ал қорғанның жанында әйел мүсіні табылған. Басына бас киім, бет әлпеті рельеф техникасында нақышталған. Көздері көрсетілмеген, мұрны тік әрі ұзынша.	А. Досымбаева Мерке-Жетісу түріктерінің киелі жері. – Тараз, 2002. – 108 б.
24	Сандық 2. Әйелдер тас мүсіні бар қорған. 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Қорғанның шығыс жағында, үйіндіге жақын, шығысқа қараған әйел стела-мүсіні орнатылған. Мүсінде бас киімі, бет әлпеті бейнеленген. Қастарының контурлары мұрынның тік сызығына өтеді, ал бет сүйектерінің сопақша контурлары айқын көрсетілген.	А. Досымбаева Мерке-Жетісу түріктерінің киелі жері. – Тараз, 2002. – 108 б.

№	Атауы	Орналасқан жері	Қысқаша сипаттама	Дереккөзге сілтемелер
25	Сандық 3. Екі әйел тас мүсіні бар қорған. 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Қорғанның шығыс жағында әйел стела-мүсіні орналасқан. Мүсінде бет әлпеті мен кимешек тәрізді бас киімі егжей-тегжейлі бейнеленген. Бас киімнің бүйірінде самайға тағылатын сырға мен құлақтың сопақша контуры көрсетілген. Екінші мүсінде де бас киімі, бет әлпеті анық бейнеленген. Бел деңгейінде жартылай бүгіліп тұрған қолдарында тар мойынды, домалақ денелі, түбі жалпақ шағын ыдыс бейнеленген.	А. Досымбаева Мерке-Жетісу түріктерінің киелі жері. – Тараз, 2002. – 108 б.
26	Шәйсандық 1. Әйелдер тас мүсіні бар қорған 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Мола орны үш тас қорғаннан тұрады. Қорғанның ортасында шығысқа бағытталған әйел тас мүсіні орнатылған. Бас киімі мен бет әлпеті егжей-тегжейлі бейнеленген: көздері, мұрны, қастары мен аузы ерекшеленіп көрсетілген.	А. Досымбаева Мерке-Жетісу түріктерінің киелі жері. – Тараз, 2002. – 108 б.
27	Шәйсандық 2. Екі әйел тас мүсіні бар қорған. 	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Мола орны үш тас қорғаннан тұрады. Үйіндінің шығыс жағында, оның жанында екі әйел мүсіні жатқан. Дененің бөліктері: басы, мойны, денесі мен қолдары нақышталған. Бас киімі мен бел деңгейінде ыдыс ұстап тұрған қолдары егжей-тегжейлі бейнеленген. Ыдыстар түбі жалпақ, шыны тәрізді құмыра түрінде бейнеленген. Құлақтары, қастары, тік мұрынға өтетін сызықтары, көздері мен ауыздың ойықтары анық көрсетілген.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.

№	Атауы	Орналасқан жері	Қысқаша сипаттама	Дереккөзге сілтемелер
28	Таяқсалды 2. Әйелдер тас мүсіні бар қорған.	Жамбыл облысы, Мерке киеді орны.	Қорғанның шығыс жағында шығысқа қараған әйел мүсіні орнатылған. Мүсін бастапқы орнында сақталған. Мүсіннің басы сынып, қорғанның үйіндісі арасынан табылған, бірақ бет әлпетінің ерекшеліктері оқылады. Қастарының контурлары, тік мұрыны және аузының сопақша ойықтары анық бейнеленген. Бас пен дене арасын таяз арна бөліп тұр.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.
29	Мүйізды қора 2. Әйелдер тас мүсіндері бар екі қорған	Жамбыл облысы, Мерке киеді орны.	Қорған тонау нәтижесінде бүлінген. Қорғанның шығыс жағында екіге бөлініп кеткен әйел мүсіні табылды. Әйел мүсінінің бейнелеу стилі дәстүрлі болып табылады және Мерке ғибадатханасы ескерткіштерінің басқа үлгілеріне ұқсас. Мүсінде бет әлпеті анық бейнеленген, кеудесі дөңгелек шығыңқылармен көрсетілген, ал бел деңгейінде бүгіліп тұрған қолдарында түбі жалпақ құмыра тәрізді ыдыс бейнеленген. Қорғанның үйіндісі қалпына келтірілді, мүсін қайта жөнделіп, ескерткіштің шығыс бөлігіне орнатылды. Үйіндінің шығыс жағында қосымша құрылыс орналасқан. Қосымша құрылыс ортасында әйел мүсіні табылды. Мүсіннің бейнелеу стилі типтік сипатқа ие. Басында дөңгелек қалпақ тәрізді бас киім бейнеленген, бет әлпеті, кеудесі және бел деңгейінде бүгіліп тұрған қолдарында кубок пішініндегі ыдыс бейнеленген. Ыдыстың астында сопақша ұзынша рельефті белгі салынған.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.
30	Қашқасу 1. Әйелдер тас мүсіні бар қорған 	Жамбыл облысы, Мерке киеді орны.	Қорған шығыс жағында қосымша құрылысы бар тас үйіндіден тұрады. Құрылыстың ортасында барельеф техникасында орындалған әйел мүсіні орнатылған. Бет әлпетінің жеке ерекшеліктері, басы, мойны және қолдары егжей-тегжейлі бейнеленген. Бет әлпеті доғаланған қастары, тік мұрынға өтетін сызықтарымен ерекшеленеді. Көздері мен аузының рельефті сызықтары төмен қарай бағытталып, мүсінге мұңды бейне береді. Құлақтары сыртқы контурмен және ортасындағы сопақ ойықпен бөлектенген. Кеудедегі әшекей контурлары қос сызықпен, ал кеудесі дөңгелек шығыңқылармен көрсетілген.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.

№	Атауы	Орналасқан жері	Қысқаша сипаттама	Дереккөзге сілтемелер
31	Тоғансай 4. Әйелдер тас мүсіні бар қорған.	Жамбыл облысы, Мерке киелі орны.	Үйіндінің шығыс жағында оның түбіне жақын әйел мүсіні орналасқан. Мүсін Мерке ғибадатханасы ескерткіштеріне тән дәстүрлі стильде орындалған. Бет әлпеті нақышталған, кеудесі дөңгелек шығыңқылармен бейнеленген, ал бел деңгейінде жартылай бүгіліп тұрған қолдарында түбі жалпақ ыдыс көрсетілген.	А. Досымбаева. Түркі халықтарының тарихы. Түркілердің дәстүрлі дүниетанымы. – Астана, 2013. – 250 б.

Түйіндеме

Бұл зерттеудің нәтижелері әйел тас мүсіндердің Қазақстанның тарихи контекстіндегі әлеуметтік-мәдени динамиканы және гендерлік әңгімелерді қамтудағы маңызды рөлін көрсетеді. Бұл мүсіндер тек көркемдік тарихи жәдігер ғана емес, сонымен қатар әртүрлі тарихи кезеңдердегі әйелдердің рөлдері, қабылдауды ашатын маңызды мәдени артефактілер ретінде де қызмет етеді. Бұл жұмыстарда кездесетін күрделі шеберлік пен символикалық бейнелер гендер мен мәдениет арасындағы күрделі өзара әрекеттесуді көрсетеді, әйелдердің жеке басының қазақ қоғамында қалай құрылғанын және қабылданғанын көрсетеді.

Әйел тас мүсіндерін мәдени артефактілер ретінде түсінуге сүйене отырып, олардың Қазақстандағы бейнелеріндегі аймақтық айырмашылықтарды зерттеу маңызды. Бұл мүсіндер жергілікті дәстүрлердің, тарихи контексттердің және әртүрлі аймақтардың әлеуметтік-саяси ландшафтының әсерінен әртүрлі сипаттамаларды көрсетеді. Мысалы, Оңтүстік Қазақстанда әйел мүсіндерінде көбінесе құнарлылық пен аналықты білдіретін күрделі ою-өрнектер бар, бұл сол аймақта кең таралған аграрлық өмір салтын көрсетеді. Керісінше, солтүстік аймақтар жергілікті халықтың көшпелі мұрасымен үндесетін күш пен төзімділікті баса көрсететін қарапайым дизайнды көрсетуі мүмкін. Бұл әртүрлілік әртүрлі мәдени әңгімелер контекстінде көркемдік өрнектің бейімделуін көрсетеді және жергілікті әдет-ғұрыптар мен сенімдердің тас мүсіндердегі әйелдіктің көрінісін қалай қалыптастыратынын көрсетеді. Бұл аймақтық айырмашылықтарды түсіну тек Қазақстанның мәдени ландшафтын талдауды байытып қана қоймай, сонымен қатар гендерлік рөлдердің әртүрлі қо-

ғамдық құрылымдарда қалай құрылатыны мен қабылданатынын кеңірек түсіндіреді.

Болашақ зерттеу бағыттары әйел тас мүсіндерімен байланысты мәдени маңыздылық пен өндіріс әдістерін одан әрі анықтау үшін антропология мен археологияны біріктіретін пәнаралық тәсілдерге баса назар аударуы керек. Әртүрлі әдіснамаларды қолдану бұл артефактілердің пайда болған әлеуметтік-мәдени контексттерін түсінуді жақсартуы мүмкін. Сонымен қатар, қазіргі заманғы әлеуметтік-саяси өзгерістердің осы мүсіндерді сақтауға, түсіндіруге және қоғаммен байланыс орнатуға қалай әсер ететінін зерттеу олардың Қазақстанның дамып келе жатқан мәдени ландшафтындағы рөлі туралы құнды түсінік бере алады. Қоғамдық құндылықтар өзгерген сайын, бұл артефактілердің өзектілігін түсіну мұраны сақтау жөніндегі күш-жігер үшін де, Қазақстанның бірегей мәдени ортасындағы жеке бастың қалыптасуы туралы қазіргі заманғы талқылаулар үшін де маңызды болып қала береді.

Қорытынды

Зерттеу жұмысымыздың нәтижелеріне сүйене отырып, мынадай тұжырымдар ала аламыз:

Біріншіден, зерттеу жұмысымыздың мақсаты – Қазақстанның мәдени ландшафтына енген әйел антропоморфтық тас мүсіндерінің археологиялық, этнографиялық және мәдени маңызын анықтау болды. Зерттеуде «балбал», «бәдіз», «қызтас», «кемпіртас» сынды терминологиялық ерекшеліктер талданып, әйел мүсіндерінің кеңістіктік орналасуы мен символикалық мазмұны тарихи-көшпелі мәдениет аясында қарастырылды. Қолданылған әдістерге ғылыми әдебиеттерге шолу, салыстырмалы-тарихи және этнографиялық сипаттау әдістері жатады. Сонымен қатар,

археологиялық деректер негізінде әйел тас мүсіндерінің тізілімі жасалды.

Екіншіден, Қазақстан аумағында кездесетін әйел тас мүсіндері белгілі бір жүйеге келтіріліп, олардың орналасқан жері, сипаттамасы, қолданылған материалдары мен иконографиялық ерекшеліктері жүйеленді. Мүсіндердің киім үлгілері, бас киімдер, әшекейлер, қолындағы заттар мен тұрқы – олардың жынысы, жасы және әлеуметтік мәртебесін көрсетуге мүмкіндік береді. Мақалада бұл мүсіндердің көпшілігі аналық культке, құнарлылыққа және әйелдің сакралды бейнесіне қатысты болғаны дәлелденді.

Үшіншіден, әйел тас мүсіндері – ежелгі түркі және түркіге дейінгі кезеңдердегі рухани-діни дүниетанымның көрінісі. Олар аналық образ, құнарлылық пен ата-баба культінің рәмізі ретінде маңызды рөл атқарған. Сонымен бірге, бұл

мүсіндер тарихи жадының артефактілері ретінде Қазақстанның мәдени мұрасында ерекше орын алады. Олардың көпқырлы мазмұны мен символикасы ұлттық бірегейлік пен рухани сабақтас-тықты зерттеуде маңызды құрал бола алады.

Төртіншіден, бұл зерттеу нәтижелері археологиялық және этнографиялық салаларда ғана емес, сонымен қатар музей ісі, мәдени туризм, білім беру, ұлттық бірегейлікті қалыптастыру және тарихи мұраны қорғау салаларында кеңінен қолданылуы мүмкін. Әйел мүсіндері туралы тізілім қазіргі музей экспозицияларында интерактивті карталар мен 3D модельдер арқылы қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, осы артефактілер негізінде деректі фильмдер, көрмелер және танымдық жобалар ұйымдастыру арқылы оларды кең жұртшылыққа насихаттау мүмкіндігі жоғары.

Әдебиеттер

- Абишева А.А. Балбалы в составе фонда Национального музея РК // Культурное наследие. – Нур-Султан, 2022. – С. 12.
- Ахинжанов С.М. Об этнической принадлежности каменных изваяний в «трехрогих» головных уборах из Семиречья // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата, 1978. – С. 65–79.
- Байбосынов К. Жамбыл өңіріндегі тас мүсіндер. – Алматы, 1996. – 176 б.
- Beth Keough, S. (2013). Cultural Landscape. Geography. <https://doi.org/10.1093/obo/9780199874002-0011>
- Caroline Humphrey & David Sneath. The End of Nomadism? Society, State, and the Environment in Inner Asia. Duke University Press, 1999.
- Досымбаева А.М. Образ женщины в монументальном искусстве тюрок Казахстана // Известия МОН РК. – 2002. – №1. – С. 75–91.
- Досымбаева А.М. История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрок. – Алматы, 2012. – 250 с.
- Ермоленко Л.Н. К проблеме каменных изваяний в «трехрогих» головных уборах // Наскальное искусство Азии. – Кемерово, 1995. – №1. – С. 55.
- J. Ruiz-Jaramillo, L. García-Pulido, L. Montiel-Vega, C. Muñoz-Gonzalez, M. Joyanes-Diaz. “The potential of defensive architectural heritage...” Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, 13, 288, 2023.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы, 2011. – 866 б.
- Кляшторный С.Г. Храм, изваяния и стела... // Письменные памятники... – М., 1974. – С. 67–71.
- Кызласов Л.Р. О значении термина «балбал»... // Тюркологический сборник. – М., 1969. – С. 206–208.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих... – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
- Лозинский, Р. (2020). Landscape semiotics and visual/textual analysis... Human Geography Journal, 28, 25–34.
- Маргулан А.Х. Каменные изваяния Улытау. – Алматы: Дайк-Пресс, 2003. – Т. 3–4. – С. 20–46.
- Радлов В.В. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдам. – СПб., 1897. – 58 с.
- Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1984. – 366 б.
- Федоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды. – М.: Искусство, 1976. – 227 с.
- Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. – М.; Л.: Наука, 1966. – 138 с.
- Westerdahl, Christer. ‘The Maritime Cultural Landscape’ // The Oxford Handbook of Maritime Archaeology, 2013.
- Ritual and Religion in the Neolithic (Academia.edu сілтемесі) – The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion.

References

- Abisheva, A. A. (2022). Balbals in the collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. Cultural Heritage, p. 12. (In Russian)
- Akhinzhayev, S. M. (1978). On the ethnic affiliation of stone statues with “three-horned” headgear from Semirechye. In Archaeological Monuments of Kazakhstan (pp. 65–79). Alma-Ata. (In Russian)
- Baibosynov, K. (1996). Stone sculptures of the Zhambyl region (176 pp.). Almaty. (In Kazakh)
- Keough, S. B. (2013). Cultural landscape. Geography. <https://doi.org/10.1093/obo/9780199874002-0011>
- Humphrey, C., & Sneath, D. (1999). The end of nomadism? Society, state, and the environment in Inner Asia. Duke University Press.
- Dosymbayeva, A. M. (2002). The image of a woman in the monumental art of the Turks of Kazakhstan. Izvestiya of the Ministry of Education and Science of the RK, Series of Social Sciences, (1), 75–91. (In Russian)
- Dosymbayeva, A. M. (2012). History of the Turkic peoples: Traditional worldview of the Turks (250 pp.). Almaty. (In Russian)
- Ermolenko, L. N. (1995). On the problem of stone statues with “three-horned” headgear. Rock Art of Asia, (1), 55. Kemerovo. (In Russian)
- Ruiz-Jaramillo, J., García-Pulido, L., Montiel-Vega, L., Muñoz-Gonzalez, C., & Joyanes-Diaz, M. (2023). The potential of defensive architectural heritage as a resource for proposing cultural itineraries. Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, 13, 288. <https://doi.org/10.1108/JCHMSD-01-2021-0007>
- Kazakh Traditional Ethnographic Categories, Concepts, and Terms. (2011). Encyclopedia (Vol. 1, 866 pp.). Almaty. (In Kazakh)
- Klyashtorny, S. G. (1974). Temple, statues, and stele in the ancient Turkic funeral ritual: Evidence from runic texts. In Written Monuments and Problems of the Cultural History of Eastern Peoples (pp. 67–71). Moscow. (In Russian)
- Kyzlasov, L. R. (1969). On the meaning of the term “balbal” in ancient Turkic inscriptions. Turkological Collection, 206–208. Moscow. (In Russian)
- Levshin, A. I. (1996). Description of the Kirghiz-Kazakh or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes (656 pp.). Almaty: Sanat. (In Russian)
- Lozynskyi, R. (2020). Landscape semiotics and visual/textual analysis in Anglo-American cultural geography. Human Geography Journal, 28, 25–34. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2020-28-03>
- Margulan, A. Kh. (2003). Stone statues of Ulytau. In Collected Works (Vols. 3–4, pp. 20–46). Almaty: Daik-Press. (In Russian)
- Radlov, V. V. (1897). Ancient Turkic monuments in Koshu-Tsaidam (58 pp.). St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences. (In Russian)
- Ualikhanov, Sh. Sh. (1984). Collected works in five volumes (Vol. 1, 366 pp.). Almaty. (In Kazakh/Russian)
- Fedorov-Davydov, G. A. (1976). Art of the nomads and the Golden Horde: Essays on the culture and art of the peoples of the Eurasian steppes and Golden Horde cities (227 pp.). Moscow: Iskusstvo. (In Russian)
- Sher, Ya. A. (1966). Stone statues of Semirechye (138 pp.). Moscow–Leningrad: Nauka. (In Russian)
- Westerdahl, C. (2013). The maritime cultural landscape. In B. Ford, D. L. Hamilton, & A. Catsambis (Eds.), The Oxford Handbook of Maritime Archaeology. Oxford University Press.
- Insoll, T. (Ed.). (2011). Ritual and religion in the Neolithic. In The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion. (Original link: Academia.edu)

Авторлар туралы мәлімет:

Уксукбаева Маржан Турганбаевна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан, «Мәдениеттану» білім беру бағдарламасының PhD докторанты (e-mail: uxukbayevamt@gmail.com)

Хажи Ахмет Шимшек – Кастамону университеті, Кастамону қ., Түркия, PhD, профессор (e-mail: simsekahmet@kastamonu.edu.tr)

Исаева Меруерт Үкібайқызы – Философия ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Философия кафедрасы, Журналистика және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Астана қ., Қазақстан, e-mail: imi.kz@mail.ru)

Саркулова Манифа Стаболовна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан, Философия ғылымдарының кандидаты, доцент (e-mail: manifa.s@mail.ru)

Information about authors:

Uxukbayeva Marzhan – Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan, PhD doctoral student in the educational program «Cultural Studies» (e-mail: uxukbayevamt@gmail.com)

Hacı Ahmet Şimşek – Kastamonu University, Kastamonu city, Turkey, PhD, professor, (e-mail: simsekahmet@kastamonu.edu.tr)

Issayeva Meruyert Ukibaevna – PhD in Philosophy, senior lecturer, Department of philosophy, Faculty of journalism and social sciences, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov (Astana city, Kazakhstan, e-mail: imu.kz@mail.ru)

Sarkulova Manifa Stabolovna – Eurasian National university named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor (e-mail: manifa.s@mail.ru)

Сведения об авторах:

Уксукбаева Маржан Турганбаевна – PhD-докторант по образовательной программе «Культурология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан, e-mail: uxukbayevamt@gmail.com).

Хажу Ахмет Шимшек – PhD, профессор, Университет Кастамону (Кастамону, Турция, e-mail: simsekahmet@kastamonu.edu.tr).

Исаева Меруерт Укибаевна – кандидат философских наук, старший преподаватель, кафедра философии, факультет журналистики и социальных наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан, e-mail: imi.kz@mail.ru).

Саркулова Манифа Стаболовна – кандидат философских наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан, e-mail: manifa.s@mail.ru).